

УДК 930.1(477)«18»

І. П. Куций

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка

РЕЦЕПЦІЯ КОЗАЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ГАЛИЧИНИ XIX ст.

Проаналізовано сприйняття та наукове осмислення козацької епохи та феномену козацтва українськими істориками Галичини XIX ст.

Актуальна сьогодні проблема науково-теоретичного осмислення процесу націотворення вимагає дослідження рецепції національної історії репрезентантами національного руху. Як відомо, феномен козацтва відіграв вирішальну роль у формуванні української історичної свідомості та національної ідентичності. Досвід націотворчих та науково-інтелектуальних процесів у Східній Галичині XIX ст. становить, у цьому контексті, цікаве дослідницьке поле. У Галичині, як знаємо, співіснували різні (передовсім старорусинсько-русофільська та українофільсько-народовська) національно-політичні та науково-інтелектуальні течії, репрезентанти яких по-різному інтерпретували місце й роль козащини в національній історії. У пропонованій статті ставимо метою з'ясувати: як представники галицької науково-історичної думки XIX ст. сприймали і трактували козащину та козацьку епоху. Звідси випливають такі головні завдання: з'ясувати, яке місце займала козацька епоха в русофільській та українофільській концепціях національної історії; проаналізувати концептуальні положення провідних істориків Галичини XIX ст. при висвітленні козацької

епохи. Підкреслимо, що названа проблема ще не поставала предметом наукового дослідження. Хоча дослідник О. Середа в загальних рисах охарактеризував значення ідеології козакофільства для ранньонародовського руху [13]. Однак об'єктом його дослідження була, головним чином, суспільно-політична періодика та публіцистика. Ми ж опираємось передовсім на синтетично-узагальнюючі науково-популярні монографічні видання, зокрема таких галицьких істориків, як О. Барвінський, Б. Дідицький, Д. Зубрицький, С. Качала, Т. Ріпецький, І. Шараневич та ін. Зрозуміло, що в жанрі статті не можемо претендувати на вичерпне висвітлення проблеми. Майбутнім дослідникам варто звернути увагу на рецепцію козацтва в усій тогочасній галицькій періодиці, публіцистиці, художній літературі, усній народній творчості тощо.

Період національної історії, що наступив після литовсько-польської доби, в галицькій історіографії означили як козацьку епоху, період козацьких воєн чи просто козаччину. Стосовно її хронологічних рамок не спостерігаємо однастайності серед істориків. Найбільш точно окреслив їх О. Барвінський – від Люблінської унії (1569 р.) до зруйнування Запорізької Січі (1775 р.). Б. Дідицький початок «періоду війн козацьких» датував 1646 роком. Головним і навіть єдиним об'єктом дослідницької уваги поставало козацтво як соціальний, військово-політичний та національно-культурний феномен. Помітний науковий інтерес до козаччини виявляли передовсім історики українофільського спрямування, такі, як члени гуртка «Руська трійця», В. Ільницький, К. Заклинський, Ю. Целевич. Найбільш ґрунтовно козацьку епоху висвітлили С. Качала та О. Барвінський. З істориків-русофілів зацікавлення козацтвом спостерігаємо у Б. Дідицького та Т. Ріпецького. Інші ж вчені цього спрямування (Д. Зубрицький, А. Петрушевич, І. Шараневич) обмежилися лише спорадичними згадками про козаччину.

Найбільш дискусійною поставала проблема походження козаків як соціально-військової верстви. Д. Зубрицький, наприклад, генетичні витоки їх шукав серед галицько-руської шляхти, котра внаслідок політики польського короля була позбавлена своїх володінь та привілеїв. «Багато з них, – зауважував цей вчений, – поселившись на берегах Дніпра, біля порогів, були праотцями тих славних козаків, котрі мстяться в наступні віки за несправедливість, нанесену їх предкам і передаючи ненависть свою до польського племені з покоління в покоління, привели Польську державу до падіння» [8, с. 343]. Подібним чином трактував проблему І. Шараневич, який вказував на поліетнічний склад перших козацьких загонів. За його твердженням, козацтво сформували обезземелені шляхтичі-русини і поволзькі татари, розгромлені Кримською ордою [12, с. 144]. О. Барвінський виводив генетичні корені козацтва із звичаїв степового здобичництва [1, с. 164]. С. Качала вважав, що «війна з бусурманами дала початок

козацтва і була підставою їх побуту» [7, с. 44]. Історики-українофіли наголошували на тому, що козацький військово-організаційний устрій був втіленням «давньоруського громадського права». О. Барвінський з цього приводу писав: «Так віджило знов на Запорізькій Січі те громадське право, знищене польськими королями, яке собі споконвіків виробив руський народ і тому то Січ Запорізька мала таку повагу і любов всього руського народу» [1, с. 169]. С. Качала виділяв такі головні підвалини козацького устрою: «Повна воля, необмежене право власності землі, самоуправа оперта на вільнім виборі, самосуд, повна рівність між громадянами, погорда до всіх привілеїв та родової вищості» [7, с. 41]. Головною заслугою козацтва названі історики називали боротьбу з турецько-татарською експансією, наголошуючи на загальноєвропейському значенні цієї боротьби. Козакам при цьому відводилася роль «заборола Європи» проти «азійської дичі» (С. Качала). Т. Ріпецький твердив, що козацтво було «не тільки охоронним муром християнства проти поганських Татар, но зосередило в собі все руське життя народне» [9, с. 245]. За словами О. Барвінського, походи козаків проти татар і турків «були доброю військовою школою для руського народу» [1, с. 172]. Б. Дідицький досить однобічно тлумачив козацтво – як антипольський та антикатолицький рух. Повстання К. Косинського та С. Наливайка він розцінював як «перший бунт Русі, перше руське народне повстання проти безправного владарювання Польщі над Руссю» [4, ч. 2, с. 72]. Б. Дідицький негативно відгукнувся також про співучасть козаків у війнах Польщі і кримських татар проти Москви: «Недобре руським козакам з чередою татар йти воювати русько-православного царя, та що уже Господь сам на тому першому поході так їх покарав за те, що хибили вони своєї священної цілі, яка козаччині першопочатково небом самим була назначена» [4, ч. 2, с. 216]. Історик вважав, що саме козаки у цих походах були головною військовою силою, адже поляки, за його переконанням, «у своїй немочі без участі України нічого проти Москви не могли вдіяти» [4, ч. 2, с. 145]. С. Качала, з'ясовуючи причини козацьких повстань, твердив, що вони були «не лише війною двох народів, двох вір», а боротьбою «демократії і аристократії, питанням чи переможе право шляхетсько-польське чи громадсько-руське? За ним йде доперва питання релігійне» [7, с. 52]. Він зазначав: «Козацькі війни – це боротьба народної демократії із шляхетською» [7, с. 120].

Хмельниччину в галицькій історіографії окреслено як ключову подію не лише козацької доби, а й усїєї національної історії. Б. Дідицький наголошував, що козаки під проводом Б. Хмельницького мали метою «незалежність Русі нашої назад віднайти» [4, ч. 3, с. 150]. С. Качала, полемізуючи із польськими істориками, переконував, що особиста образа Б. Хмельницького не була причиною повстання, як це твердили останні, а лише приводом до збройного

виступу [7, с. 51]. О. Барвінський зауважував, що «славний гетьман не відразу порозумів свою високу задачу, котру йому перепало перевести», тобто «докінчити так щасливо розпочате діло визволення України-Русі і зміцнити новий лад суспільний» [1, с. 181]. Нехтування цією «великою задачею» історик назвав «великою політичною помилкою Хмельницького». Причину цієї «похибки» він вбачав насамперед в ідейно-світоглядних переконаннях гетьмана: «Хмельницький, вихований серед польсько-шляхетської суспільності, зріс з поглядами і звичками шляхетськими, з політичним і суспільним ладом тодішньої Польщі і тому годі було сподіватися, щоб він зразу перейнявся поглядом руського народу, котрому був сей лад супротивний. Задля того Хмельницький зразу не мав відваги розірвати політичний зв'язок Русі з Польщею, як того домагався повсталій руський народ» [1, с. 185]. Як бачимо, О. Барвінський намагався об'єктивно з'ясувати мотивацію вчинків гетьмана, однак критикував ці вчинки з позицій ідеології свого часу. Спостерігаємо суперечливе висвітлення Переяславської ради 1654 р. з боку вчених, приналежних до двох тогочасних науково-історичних течій у Галичині. Б. Дідицький, наприклад, розцінював Переяславську угоду як цілком логічний, закономірний та історично необхідний крок. Цілком відмінний погляд на проблему маємо у працях О. Барвінського, який тлумачив умови Переяславського акту як «підданство» України Московському цареві з широкими автономними правами. Вчений акцентував увагу на неприхильному ставленні руського духовенства та частини козацької старшини до «московського підданства». Адже духовенство, за словами О. Барвінського, «було тоді освічене та учене, а на москалів дивилося як на народ простий і темний», а у старшини «була вже думка про самостійну Україну» [1, с. 193–194]. Із загального контексту праць О. Барвінського можемо зробити висновок, що цей вчений вважав Переяславську раду 1654 р. однією із найфатальніших подій національної історії. Він наголошував на фактах систематичного порушення царем умов Переяславської угоди, що спричинило поступову втрату козацько-гетьманською державою свого автономного статусу. З підкресленим осудом писав також про «лизунів московських», тобто представників козацької старшини, котрі задля особистих чи службових вигод «протоптали стежку всяким доносам» до Москви. С. Качала, уникаючи подібної категоричності, зазначав, що Б. Хмельницький «сповнив лиш те, до чого його тодішні обставини приневолити і що було волею всіх тодішніх русинів» [7, с. 153]. Оцінюючи наслідки Хмельниччини, цей історик резюмував: «Злучення України з Росією було смертним ударом для Польщі. Воно її на стільки ослабило, наскільки підсилило Росію. Тому то часи Богдана Хмельницького набрали так великої ваги в історії обох цих держав» [7, с. 115].

Вчені-русофіли не відкидали факту існування серед козацько-старшинської верхівки руху за утворення окремої держави. Як визнавав Т. Ріпецький, у гетьмана Б. Хмельницького було «тайне бажання стати окремим незалежним володарем Малої Русі» [9, с. 413]. Цей історик зазначав, що й у подальшому козацька старшина «не переставала ще мріяти про Україну, як окрему, незалежну державу» [9, с. 436]. Не заперечуючи у принципі цієї ідеї, Т. Ріпецький не бачив можливості її зреалізувати: «Така мрія давно вже виявилась нездійсненою, бо окремою державою Україна, оточена довкола трьома іншими сильнішими державами, кожна собі її зайняти бажаними, окремою – скажемо – державою Україна устояти не могла, не маючи до того потрібних умов» [9, с. 436]. Т. Ріпецький підкреслював також, що інтересам простого народу суперечив автономістський рух козацької старшини, оскільки останню за стилем соціальної поведінки він прирівнював до колишньої польської шляхти. Тому, переконував вчений, централізаційні заходи царського уряду «укротили владу і самоволю старшини, а виходили на добро простому народу» [9, с. 435].

Незважаючи на основоположний постулат українофілів про козачину як втілення соціальної рівності, їм все таки доводилося констатувати соціально-станове розшарування за часів козацько-гетьманської держави на посполитих і козаків та визнати факт поділу останніх на «значних» і «простих». У соціальній стратифікації О. Барвінський вбачав основну першопричину протистояння в тогочасному суспільстві двох партій – «федеративної» і «народної» [1, с. 199]. Підкреслимо, що вчені-українофіли боляче сприймали це політичне протистояння періоду Гетьманщини. «Тодішня суспільність, – читаємо у О. Барвінського, – не могла ще того зрозуміти, що всі повинні бути рівноправні» [1, с. 198]. Головну вину за реставрацію феодальної залежності цей історик покладав на Москву: «Сільський народ, що тільки відбився від Польщі і позбувся панів, був готовий стояти за Москву. Він не думав, що Москва опісля заведе таку панщину, якої не було і в Польщі, і що замість панів-дідичів стануть московські воєводи поміщиками на Україні» [1, с. 204].

Розглядаючи проблеми козацької доби, історики не могли, зрозуміло, оминати діяльності І. Мазепи. Оцінки цієї суперечливої постаті були досить неоднозначними в історичній думці Галичини. Так, О. Барвінський схвально відгукнувся стосовно «бажання політичної самостійності і окремішності свого краю» з боку гетьмана та його прагнення «визволитися з-під залізної руки царської, котра щораз важче налягала на Україну» [1, с. 227]. Водночас вченому не імпонував той факт, що І. Мазепа «перейнявся шляхетськими поглядами і зразу виявив свої панські хитрощі, супротивні змаганням народу» [1, с. 225]. Саме в цьому історик убачав головну причину поразки антицарського виступу гетьмана [1, с. 228]. Б. Дідицький досить лаконічно характеризував І. Мазепу –

«даровитим, но хитрим» [4, ч. 1, с. 33]. В інтерпретації Т. Ріпецького І. Мазепа постає як «лукавий», «зрадник», «грішник».

Актуальною для вчених-українофілів була проблема занепаду й зникнення козацько-гетьманської державності. Вони дошукувались її причин як у зовнішніх (асиміляційно-централізаторська політика царського уряду), так і у внутрішніх (соціально-політичні протиріччя між старшиною, простими козаками та посполитими) обставинах. Такі події, як ліквідація козацько-гетьманської державності (1764 р.), знищення Запорізької Січі (1775 р.), запровадження кріпацтва (1783 р.), були для істориків-українофілів занепадом, «згасанням» руської національно-історичної традиції на Наддніпрянщині. Зруйнування Запорізької Січі – «останньої твердині свободи і волі України-Русі» – О. Барвінський вважав останнім хронологічним рубежем козацької доби національної історії. Додамо, що представники українофільської історичної думки пов'язували із історією козащини такі соціальні рухи, як гайдамаччина та опришківство. У цих рухах вони (І. Вагилевич, Я. Головацький, О. Барвінський, Ю. Целевич) убачали прояви соціальної та релігійної боротьби. Так, О. Барвінський трактував Коліївщину 1768 р. «останнім кровавим намаганням, останнім страшним протестом руського народу проти належного йому підданства, це була остання проява довговікової боротьби самого народу за волю» [1, с. 241].

Таким чином, козацька доба та феномен козацтва займали нерівноцінне місце в українофільській та русофільській історичних концепціях. Для українофілів козацтво поставало головним об'єктом актуалізації історичної пам'яті, основним змістом історичної свідомості, а козацька епоха – «золотою добою» національної історії. Водночас в істориків-русофілів, за винятком Б. Дідицького, помітного інтересу до козацтва не спостерігаємо. Причини цього слід шукати, передовсім, в особливостях русофільського світогляду, оскільки козацтво не вкладалось у рамки історично-державницького ідеалу русофілів з його монархічно-самодержавною формою правління й ієрархічно-становою структурою суспільства. Суттєвим для русофілів був факт козацтва як національно-історичного ідеалу ідейно-політичних опонентів. Це і спричинило в русофільському науковому середовищі нехоть до студіювання та популяризації козацтва та козацької епохи в цілому. Загалом в інтерпретаціях козацької доби галицька науково-історична думка не вирізнялася науковою новизною чи оригінальністю. Більшість наукових постулатів стосовно історії козащини галицькі вчені запозичували у наддніпрянських істориків, передовсім у М. Костомарова, В. Антоновича та ін. Суто галицьким інтелектуальним продуктом з цього періоду треба вважати краєзнавчі дослідження Д. Зубрицького, А. Петрушевича, Ю. Целевича.

Бібліографічні посилання

1. **Барвінський, О.** Ілюстрована історія Руси від найдавніших до нинішніх часів / О. Барвінський. – Львів, 1890. – 282; 5 с.
2. **Барвінський, О.** Спомини з мого життя. Перша часть. (Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів в 60-х рр. XIX ст. з додатком переписки ст. Наваковича, М. Лисенка і П. Куліша) / О. Барвінський. – Львів, 1912. – 336 с.
3. **Дедицкий, Б.** Летопись Руси от 1340 до 1887 года / Б. Дедицкий. – [Львів], 1887. – 56 с.
4. **Дедицкий, Б.** Народная история Руси от начала до новейших времен: в 3 ч. / Б. Дедицкий. – Львов, 1868–1870.
Ч. 1. – 1868. – 224 с.
Ч. 2. – 1868. – 200 с.
Ч. 3. – 1870. – 208 с.
5. **Зубрицкий, Д.** Критико-историческая повесть временных летъ Червоной или Галицкой Руси / Д. Зубрицкий; Пер. с польск. Д. Члена Осипа Бодянского. – М., 1845. – 46; 420; 44 с.
6. **Зубрицький, Д.** Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький. – Л.: Центр Європи, 2001. – 640 с.
7. **Качала, С.** Коротка історія Руси / С. Качала. – Т., 1886. – 155 с.
8. **Петрушевич, А.** Филипп Орлик – последний польський гетьман Западной Украины / А. Петрушевич // ЦДІА, м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1753. – Арк. 1–27.
9. **Рипецкий, Т.** Иллюстрованная народная история Руси от начала до новейших времен / Т. Рипецкий. – Львов, 1890. – 559 с.
10. **Середа, О.** Національна свідомість і політична програма раних народовців у Східній Галичині (1861–1867) / О. Середа // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. – Вип. 34. – С. 199–214.
11. **Целевич, Ю.** Перехід козаків через Покутє до Молдавії в р. 1739 / Ю. Целевич // Зоря. – 1885. – Ч. 3, 5, 6.
12. **Шараневич, І.** Історія Галицько-Володимирської Руси от найдавніших времен до року 1453 / І. Шараневич. – Львів, 1863. – 462 с.

Надійшла до редколегії 17.04.07.